

Araştırma Makalesi <https://doi.org/10.46868/atdd.63> Original Article

بحثی در زیبایی شناسی زبان آثار عرفانی فارسی

سیامک سعادت¹علیرضا حاجینژاد²

ORCID: 0000-0002-1016-1209

ORCID: 0000-0002-5238-3037

چکیده

زبان، عنصر جدایی‌ناپذیر آثار مکتوب است؛ بنابراین بررسی آثار عرفانی از لحاظ نحوه استفاده از زبان ادبی، برای شناخت میزان ادبیت آن‌ها ضروری است. برای این مهم، باید تعریف درستی از ادبیات ارائه دهیم سپس با معیارهای آن، آثار را بررسی کنیم. ادبیات در این مقاله، به‌منزله سخنی است که زیباست، به‌طور سازمان‌یافته، از گفتار متداول، متفاوت و ناآشنا است و عاطفه خواننده یا شنونده را برانگیخته می‌کند. در این نوشتار، ابتدا با تعریف ارائه شده از ادبیات، برخی از آثار عرفانی زبان فارسی در قرن پنجم و ششم هجری بررسی شده است؛ سپس بر اساس علم بلاغت و علوم بیان و بدیع، میزان بهره‌مندی این آثار از ادبیت، تعیین شده سپس آثار عرفانی به بخش‌های مختلف تقسیم خواهد شد. تفاوت‌های آشکاری میان زبان آثار عرفانی وجود دارد. هدف برخی آثار، فقط انتقال معنا است و در حد کارکرد مکانیکی زبان متوقف شده‌اند. چنین آثاری بهره‌ای از ادبیت زبان ندارند. بنابراین وارد جنبه‌های زیبایی‌زبانی نشده‌اند و عاطفه خواننده را بر نمی‌انگیزند. در مقابل، هدف اولیه برخی آثار، ایجاد حس زیبایی و لذت در خواننده است؛ هرچند که هدف ثانویه‌شان، انتقال معنا نیز است؛ جنبه‌های ادبی این آثار در اوج خود قرار دارد و حتی برخی آثار مانند مناجات‌نامه خواجه عبدالله انصاری، به شعر بسیار نزدیک می‌شود؛ تا جایی که می‌توان گفت این آثار، شعر منثور هستند. برخی از آثار هم حدفواصل این دو شیوه قرار دارند، گاه زبان‌شان ادبی است و گاه خالی از زیبایی‌های زبانی. بنابراین با این دیدگاه، سه نوع اثر عرفانی خواهیم داشت: اثر عرفانی محض، اثر عرفانی ادبی و اثر بینابین.

واژه‌های کلیدی: انتقال معنا، زیبایی‌های زبانی، اثر عرفانی، اثر ادبی، اثر بینابین

20 /09/2020: تاریخ ارسال

25 /12/2020: تاریخ پذیرش

¹ دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران: s_saadati@ut.ac.ir

² دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران: HAJIANNJ@ut.ac.ir

A discussion on the aesthetics of the language of Persian mystical works

Siamak Saadati*

ORCID: 0000-0002-1016-1209

Ali Reza Hajiannezad**

ORCID: 0000-0002-5238-3037

Abstract

Language is an integral element of written works, therefore, the study of mystical works in terms of how they use literary language is necessary to understand the extent of their literariness. To this end, we need to give a proper definition of the literature and then review the literature with its criteria. Literature in this essay is a speech that is beautiful, organized, different from mainstream speech, different and unfamiliar and arouses the reader or listener's emotions. In this article, first, with the defined definition of literature, some mystical works of Persian language in the fifth and sixth centuries AH have been studied, Then, based on rhetoric and rhetorical sciences, the extent to which these works benefit from literature is determined, then mystical works will be divided into different sections. There are obvious differences between the languages of mystical works. The purpose of some works is to convey meaning only, and to have ceased to the mechanical function of the language. Such works do not benefit from language literature. So they do not go into the aesthetic aspects of the language and do not excite the emotions of the reader. In contrast, the primary purpose of some works is to create a sense of beauty and delight in the reader, although their secondary purpose is to convey meaning; The literary aspects of these works are at their peak, and even some works, such as Khwajeh Abdullah Ansari's *Mounaajaat nameh* come very close to poetry; As far as we can tell, these are prose poetry. Some of the works are intertwined, sometimes their language is literary and sometimes devoid of linguistic beauties. So with this perspective, we will have three types of mystical work: pure mystical work, literary mystic work, and intermediate work.

Keywords: Meaning Transition, Linguistic Aesthetics, Mystical Work, Literary Work, Intermediate Work.

Received Date: 20/09/2020

Accepted Date: 25/12/2020

* PhD student in Persian language and literature department, Faculty of Literature, University of Tehran, Tehran, Iran, s_saadati@ut.ac.ir

** Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature, University of Tehran, Tehran, Iran, Hajiannjd@ut.ac.ir

You can refer to this article as follows:

SAADATI, S. ve HAJIANNEZAD, A. R., 'A discussion on the aesthetics of the language of Persian mystical works', *Academic Journal of History and Idea*, V. 7, N. 4., 2020, p. 2450-2480.

Обсуждение лингвистической эстетики персидских мистических произведений

Резюме

Язык является неотъемлемым элементом письменных произведений, и поэтому изучение мистических произведений с использованием литературного языка необходимо для понимания степени владения языком. Для этого мы должны правильно определить и проанализировать литературу по определенным критериям. Литература в этой статье прекрасна, организована, отличается от доминирующего понимания и пробуждает чувства читателя или слушателя. В этом исследовании, во-первых, обсуждаются некоторые мистические произведения персидского языка в v и vi веках Хиджры с определением в литературе. Затем, исходя из риторических наук, была определена степень полезности этих произведений от литературы и мистические произведения были разделены на разные части. Между языками мистических произведений есть явные различия. Цель некоторых работ - передать смысл, не затрагивая механическую функцию языка. Для таких исследований не нужна литература. Поэтому он не затрагивает эстетические аспекты языка, а используемый язык не вызывает эмоций у читателя. С другой стороны, основная цель некоторых произведений - вызвать у читателя чувство красоты и удовольствия; литературные аспекты этих произведений находятся на вершине, и даже некоторые произведения Хаджи Абдуллаха Ансари, такие как «Мюнаджатнаме», очень близки к поэзии. Насколько нам известно, они как прозаическая поэзия. Некоторые произведения переплетаются между собой, их языком иногда не хватает литературной, а иногда лингвистической красоты. С этой точки зрения мы рассмотрим три типа мистических произведений: чисто мистические произведения, литературно-мистические произведения и промежуточные.

Ключевые слова: семантический переход, лингвистическая эстетика, мистическое произведение, литературное произведение, промежуточные произведения

Получено: 20/09/2020

Принято: 25/12/2020

مقدمه

پیدایش شعر عرفانی (صوفیانه) تاریخ دقیقی ندارد و همواره محل مناقشه بوده است. یان ریپکا سرآغاز شعر و ادب عرفانی فارسی را با ابوسعید ابوالخیر (قرن چهارم و پنجم) می‌داند و پس از وی، باباطاهر عریان و خواجه عبدالله انصاری را نام می‌برد.³ دکتر شفیعی کدکنی هم با رد پیشگامی سنایی در این راه، نظر استاد فروزان فر را یادآور می‌شوند که به نظر ایشان، شعر صوفیانه با ابوزراعه گرگانی (ابوذر جوزجانی) از شعرای قرن چهارم آغاز می‌گردد.⁴

اما نثر عرفانی، تاریخی به درازای دین اسلام دارد و شکل‌گیری آن به همان دوران پیامبر اکرم (ص) و سیره ایشان و صحابه برمی‌گردد. دکتر زرین‌کوب، اولین صوفی را «ابوهاشم کوفی» می‌داند که در قرن دوم هجری می‌زیسته است.⁵ خواجه عبدالله انصاری نیز «ابوهاشم کوفی» را نخستین کسی می‌داند که به این لقب نامیده شده است.⁶ عده‌ای، از جمله ماسینیون، معتقد است که «عبدک صوفی» نخستین کسی است که به وی لقب صوفی داده شده است.⁷ عده‌ای هم «حسن بصری» را نخستین صوفی می‌دانند، چراکه وی از اصحاب امام علی (ع) است و اغلب فرقه‌های صوفیه، سلسله اقطاب خود را از طریق وی به امام علی (علیه السلام) می‌رسانند. عرفان در دوره نخستین خود (قرن دوم هجری) بیشتر مبتنی بر زهد و اعراض از دنیا است در این دوره، تصوف بسیار ساده و بی‌تکلف است و به سنت پیامبر اکرم (ص) و صحابه پیش می‌رفته است. اساس تصوف در این دوره، مبتنی بر دو اصل مهم

³ Jan Rypka, *Tārikh adabiāt dar Iran*, Tehran, elmi va farhangi, 1385, s.317-318.

⁴ Mohammad Reza shafiei kadkani, *Zabān-e she'r dar nasr-e soufieh*, Tehran, sokhan, 1392, s.200.

⁵ Abd-ul- Houssein zarrinkoob, *Arzesh-e mir ās-e soufieh*, Tehran, Amir kabir, 1387, s. 50.

⁶ Ansāri Heravi, *Tabaghāt-ul- soufieh*, Tehran, tous, 1386, s.10.

⁷ Seyyed Ahmad Housseini Kāzerouni, *Tasavvof va erfān*, Tehran, armaghan, 1386, s. 66.

است: 1- توکل غیر محدود بر خدا 2- امیدواری فوق‌العاده به خدا.⁸

دوره دوم، قرن سوم هجری است که تصوف گسترش‌یافته و در حقیقت به کمال می‌رسد. در این دوره، صوفیه در قالب یک فرقه و طبقه خاص اجتماعی با آداب خاص طریقت متشکل شدند، تصوف به صورت علمی درآمد و عرفاء، تصوف را تدریس می‌کردند. صوفیه در این دوره، به سبب برخی عقاید خویش، مورد انتقاد شدید فقها و متشرعان بودند. از جمله بایزید توسط متشرعان به عقیده اتحاد و حلاج به اعتقاد به حلول متهم شدند. سه ویژگی اصلی تصوف در این دوره، اهمیت دادن به اندیشه و نظر ورزی به جای ریاضت‌های طاقت‌فرسا، ترویج اندیشه‌های وحدت وجودی، درآمدن تصوف به شکل حزب و فرقه مخصوص است.⁹

دوره سوم عرفان، قرن چهارم است. در این دوره، مباحثات اشاعره و معتزله شدت می‌گیرد و عرفان با مبانی حکمت به وسیله ابوعلی سینا درهم می‌آمیزد و سبب گسترش بیش‌ازپیش تصوف می‌گردد. قرن پنجم هجری، یکی از مهم‌ترین دوره‌های عرفان اسلامی است. در این دوره، کتاب مهم کشف‌المحجوب توسط هجویری که قدیم‌ترین کتاب فارسی صوفیه است، به رشته تحریر درآمد؛ مدارس نظامیه توسط خواجه نظام الملک ساخته شد و اسماعیلیه در این قرن ظهور کردند. مهم‌ترین خصوصیت این دوره، نفوذ افکار صوفیانه در شعر و بسط و گسترش خانقاه‌هاست. در قرن ششم، تصوف، ادامه قرن پنجم است اما از مشخصه‌های آن تدوین و توجیه حکمت اشراق به وسیله شیخ شهاب‌الدین سهروردی است که مبنای فلسفه و حکمت وی از حکمت خسروانی ایران پیش از اسلام مایه گرفته است که بر تصوف و عرفان تأثیر شگرف داشت. در این قرن تصوف و عرفان با شعر درآمیخت و به وسیله سنایی و سپس عطار شعر عرفانی نضج یافت.

⁸ Ghāsem Ghani, *Bahs dar āsār va afkār-e Hafiz*, Tehran, zovvār, 1340, s. 2/29-30.

⁹ S. Kāzerouni, *a.g.e.*, s.72.

بزرگترین تحولی که در عرفان و تصوف قرن هفتم پدیدار گشت، ظهور محی‌الدین ابن عربی است که عرفان عملی را پایه‌گذاری نمود و به عرفان، شیوه‌ای استدلالی داد. عرفان در این دوره با ظهور بزرگانی چون مولوی به اوج پختگی خود می‌رسد. هجوم مغولان، گسترش خانقاه‌ها و علمی‌شدن عرفان، از ویژگی‌های این قرن است. مهم‌ترین خصوصیت عرفان در قرن هشتم، نزدیکی آن به تشیع، مخصوصاً شیعه اثناعشری است. عرفان در این سده، با ظهور کسانی چون حافظ، با ذوق شاعرانه در هم آمیخت.¹⁰ از آنجایی‌که تدوین کتب صوفیه از قرن چهارم هجری آغاز شده و اندکی پس‌از آن، با شعر فارسی نیز آمیخته است، ضروری است بررسی دیگرگونه‌ای از ارتباط «ادبیات» و «عرفان» انجام گردد و مشخص شود که آیا تمام آثار عرفانی، در مقوله تعریف ادبیات هستند یا فقط عرفان محضاند؟ برای ورود به این بررسی، ارائه تعریفی دقیق و کامل از ادبیات لازم است.

2. ادبیات چیست؟

کوشش‌های بسیاری برای تعریف ادبیات صورت گرفته است و تعاریفی که ارائه شده، گاه بسیار کلی و مبهم و گاه بسیار جزئی هستند. عمده تعاریفی که توسط ادیبان و حتی فلاسفه ارائه شده است، یا کامل نیست و یا اگر کامل باشد، جامع نیست. به‌عنوان مثال ادبیات را می‌توان نوشته‌ای خیالی به معنای داستان یا نوشته‌ای که حقیقی نیست، تعریف کرد اما حتی تأملی کوتاه درباره آنچه مردمان ادبیات به شمار می‌آورند، حاکی از آن است که این تعریف نه کامل است نه جامع. دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، با این توجیه که اصلاً نیازی به تعریف ادبیات نیست و همین‌که بدانیم آثاری مانند شاهنامه و ایللیاد و اشعار حافظ و . . . ادبیات محسوب می‌شوند، ادبیات را این‌گونه تعریف می‌کند: به‌طورکلی ادبیات آن‌گونه سخنانی است که از حد سخنان عادی برتر و والاتر بوده و مردم آن

¹⁰ Seyyed Zia-ul- din Sajjadi, *Moghaddame bar mabāni-e erfān va tasavvof*, Tehran, samt, 1387, s.160-161.

سخنان را درخور ضبط و نقل دانسته‌اند و از شنیدن آن‌ها دهرگون گشته‌اند و آحاساس غم و شادی یا لذت و ألم کرده‌اند.¹¹ ایشان در تعریفی دیگر می‌گوید: ادبیات عبارت است از «تمام ذآیر و مواریت ذوقی و فکری اقوام و امم عالم که مردم در ضبط و نقل و نشر آن اهتمام کرده‌اند.¹²» آق آن است که این تعریف نیز در آکم یک معرفتی کلی است و بدون اطلاع از مؤلفه‌های ادبیات و اینکه ادبیات از چه عناصر و مضامینی تشکیل یافته، نمی‌توان تعریفی کامل از ادبیات ارائه داد. اروپائیان هم در فرهنگ‌های خود، ادبیات را چنین تعریف کرده‌اند: «ادبیات دانشی است که شامل مجموعه آثار مکتوب یک ملت و با یک مملکت و یک زبان مشخص است.¹³» واضح است که این تعریف هم از اساس دارای اشکال است: هم آثار غیر مکتوب ذکر نشده که آثار شفاهی نامیده می‌شود و هم بسیاری از آثار در شاخه‌های مختلف علوم تخصصی هستند که هرگز نمی‌توان آن‌ها را ادبیات خواند.

تعاریفی از این دست بسیارند و عموماً راهگشا نیستند. آراکه تعریفی علمی- که دو شرط کامل و جامع بودن را دارا باشند- از ادبیات ارائه نداده‌اند.

شاید بتوان ادبیات را نه بر مبنای داستانی یا تخیلی بودن آن بلکه بر این اساس که زبان را به شیوه خاصی به کار می‌برد، تعریف کرد. به موجب این نظریه، ادبیات نوعی نوشته است که به گفته یاکوبسون، نمایشگر «در هم ریختن سازمان یافته گفتار متداول است.» ادبیات، زبان معمول را دهرگون می‌کند، قوت می‌بخشد و به گونه‌ای نظام یافته، آن را از گفتار روزمره، منحرف می‌سازند.¹⁴

¹¹ Abd-ul- Houssein zarrinkoob, *Naghd-e adabi*, Tehran, Amirkabir, 1361, s. 8.

¹² A. zarrinkoob, *a.g.e.*, s. 8.

¹³ Ali pourdaryāie- Sohrab saeidi, "Adabiāt chist?" *haftomin hamāyesh-e pazooheshhāye zaban va Adabiāt farsi*, 1392, s. 283.

¹⁴ Terry Eagleton, *Pish darāmedi bar nazariye adabi*, Tehran, markaz, 1380, s.4.

فرمالیست‌ها ابتدا اثر ادبی را مجموعه‌ای کم‌وبیش دل‌خواسته از «تمهیدات» می‌دانستند و بعدها بود که این تمهیدات را به‌مثابه اجزای مرتبط با یکدیگر و دارای «نقش‌هایی» در درون کل نظام متن تلقی کردند. این تمهیدات عبارت بودند از صدا، صور خیال، آهنگ، نحو، وزن، قافیه، فنون داستان‌نویسی و درواقع کل عناصر ادبی صوری.¹⁵

فصل مشترک همه این عناصر، تأثیر «غریبه کننده» یا «آشنایی زداینده» آن‌هاست. آنچه مشخصه زبان ادبی است و آن را از سایر سخن‌ها متمایز می‌کند، این است که زبان معمول را به روش‌های گوناگون «تغییر شکل» می‌دهد. زبان معمول زیر فشار تمهیدات، تقویت، فشرده، تحریف، موجز، گزیده و واژگون می‌شود؛ پس زبان، ناآشنا می‌شود و به‌تبع آن دنیای مألوف، به‌یکباره ناآشنا می‌شود. ادبیات، با وادار کردن ما به دریافتی مهیج از زبان، پاسخ‌های عادی ما را جانی تازه می‌بخشد و اشیا را «قابل‌درک‌تر» می‌نماید. سخن ادبی زبان معمول را ناآشنا می‌کند؛ اما شگفت آن‌که ما را به کسب آگاهی کامل‌تر و نزدیک‌تری از تجربه سوق می‌دهد.

به عقیده سارتر «فقط معنای کلمات است که به کلمات، وحدت بیان و استقلال می‌بخشد؛ اگر معنی نبود، الفاظ چون اصواتی میان‌تهی یا خطوطی کج‌ومعوج می‌آشفتنند و می‌پراکنندند.» ادبیات، عواطف انسان‌ها را هدف می‌گیرد؛ چنان‌که سارتر می‌گوید: «منظور نویسنده، مانند همه هنرمندان دیگر، آن است که به خوانندگانش نوعی احساس عاطفی بدهد که در عرف به لذت زیبایی موسوم است.» تخیل رکن دیگر در ادبیات است و آن را در هر اثر ادبی می‌توان یافت.¹⁶

¹⁵ T. Eagleton, *a.g.e.*, s.5.

¹⁶ Jean-Paul Charles Aymard Sartre, *Adabiāt chist*, Tehran, niloofar, 1388, s.60.

با بررسی تعاریف ارائه شده، می‌توان گفت که تعریف یاکوبسون از ادبیات، علمی‌ترین تعریف است و اگر عناصر و مضامین آثار ادبی را هم مشخص کنیم، کامل‌تر خواهد شد. ادبیات شامل موارد زیر است:

1. زبان، با نوعی تشخیص ادبی که هدف مستقیم، تولید زیبایی است.

2. اثری که ایجاد انفعال نفسانی می‌کند. انفعال نفسانی از طریق: لحن، نغمه، وزن، صنایع بلاغی و غیره ایجاد می‌شود.

3. معنا در خدمت زیبایی است.

** در نهایت تعریف ادبیات اینچنین خواهد بود:

ادبیات، سخنی است که زیباست و به‌طور سازمان‌یافته، از گفتار متداول، متفاوت و ناآشنا است و در خواننده یا شنونده ایجاد انفعال نفسانی (برانگیختگی عاطفه) می‌کند.

3. بررسی نمونه‌هایی از زبان آثار عرفانی فارسی در قرن 5 و

6 ه. ق

1-3 آثار برخوردار از جنبه‌های ادبی فراوان

1-1-3 سوانح احمد غزالی

احمد غزالی در این کتاب حکایاتی از عشاق معروف مانند لیلی و مجنون و محمود و ایاز آورده و ابعاد مختلف عشق را تبیین کرده است. موضوع این کتاب، عشق مطلق یا حقیقت عشق است، نه عشق الهی و نه عشق انسانی. این کتاب از قطعات غنایی و از فصولی متوالی و کوتاه تدوین شده که رابطه استواری میان آن‌ها به چشم نمی‌خورد و روان‌شناسی دقیق و لطیفی در آن به کار رفته است:

* حدیث عشق در حروف و در کلمه نگنجد، زیرا که آن معانی ابکار است که دست حیطة حروف بر دامن خدر آن ابکار نرسد. و اگرچه ما را کار آن است که ابکار معانی را به ذکور حروف دهیم در خلوات الکلام، ولیکن عبارات در این حدیث اشارت است

به معانی متفاوت پس نکره و آن نکره در حق کسی که ذوقش نبود.¹⁷

* گاه عشق آسمان بود و روح زمین، تا وقت چه اقتضا کند که چه بارد. گاه عشق تخم بود و روح زمین، تا خود چه روید. گاه گوهر کانی بود و روح کان، تا خود چه گوهر است و چه کان بود. گاه چون آفتاب بود در آسمان روح تا خود چون تابد، گاه شهاب بود در هوای روح تا خود چه سوزد، گاه زین بود بر مرکب روح تا که برنشیند، گاه لگام بود بر سرکشی روح تا خود به کدام جانب گراید، گاه سلاسل قهر کرشمة معشوق بود در بند روح، گاه زهر ناب بود در قهر وقت روح، تا خود که را گزد و که را هلاک کند.¹⁸

* حقیقت عشق جز بر مرکب جان سوار نیاید. اما دل محل صفات اوست و او خود به حجب عز خود متعزّز است. کس ذات و صفات او چه داند؟ يك نکته از نهمت او روی به دیده علم نماید که از روی لوح دل، بیش از این ممکن نیست که از او بیانی یا نشانی تواند داد.¹⁹

* بارگاه عشق، ایوان جان است و بارگاه جمال، دیده معشوق است و بارگاه سیاست و عشق، دل عاشق است و بارگاه درد هم دل عاشق و بارگاه ناز و غمزه معشوق است. نیاز و ذلت خود حیلت عاشق تواند بود.²⁰

**** استعاره ها:** معانی ابکار، دستِ حروف، دامنِ خدر، ابکار معانی، زکور حروف، دیده علم، بارگاه عشق، **تشبیهات:** آسمان عشق، زمین روح، تخم عشق، آفتاب عشق، آسمان روح، مرکب روح، سلاسل قهر، مرکب جان، لوح دل، بارگاه جمال، بارگاه عشق، بارگاه درد، بارگاه غمزه، تشبیه اند. این صنایع معنوی، سوانح را در اوج ادبیت قرار داده اند.

¹⁷ Ahmad ghazzāli, *Savāneh*, Tehran, bonyād-e farhang-e Iran, 1359, s. 7.

¹⁸ A. Ghazzāli, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁹ A.G hazzāli, *a.g.e.*, s. 39.

²⁰ A.Ghazzāli, *a.g.e.*, s. 43.

3-2 آثار عرفانی عین القضاة همدانی

3-2-1 نامه‌ها

این نامه‌ها، در سه جلد و شامل 159 نامه است که تعداد این نامه‌ها هر چند تا 159 ضبط گردیده، اما با توجه به قول عین القضاة در تمهیدات، می‌توان تعداد آنها را بسی بیشتر از آنچه موجود است، دانست. جزء اول مکتوبات، شصت و چهار نامه را در بر می‌گیرد و نثر مکتوبات دور از لغات مهجور و سست است و عین القضاة با بهره‌مندی از اقتباس، تلمیح، تضمین و درج آیات قرآن و احادیث، نامه‌های خویش را زینت بخشیده است. بهره‌مندی او از آیات و احادیث در مکتوبات، نشان‌گر تسلط و احاطه این عارف جوان، بر قرآن و سخنان بزرگان و تأثیر این سخنان بر مریدان خویش بوده است. با دقت در ساختار کتاب معلوم می‌شود که موضوعاتی را که عین القضاة در مکاتیب به آنها اشاره دارد، بیشتر مسائل مربوط به فلسفه، عرفان، تفسیر آیات قرآن و شرح احادیث است:

* جوانمردا اگر «و کَلَّمَ اللهُ مُوسَى تَكْلِيمًا» کمال است، پس ابلیس را از این کمال است. تو چه دانی که ابلیس کیست، شحنة مملکت است... جوانمردا آنجا که ابلیس است تو را راه نیست... جبرئیل صفتی باید که دزدیده در جمال ابلیس نظری کند.²¹

* ای دوست! اندوه و شادی این راه، دراز است و به نوشتن راست نیاید. هزار هزار گونه شادی و هزار هزار گونه اندوه... همچنین زهد و توکل و رضا و تسلیم و محبت و چندین هزار هزار گونه بود و روز بود که هزار رنگ سالک را برآورند و چون پیری بود، همه آسان بود.²²

* ای دوست! هر طلبی که تو خود را در آن میان به طالبی بینی، آن از حقیقت‌طلب دور است. چه گویی؟ چون مرد به کمال مستی رسد، هیچ داند که مست است؟ هیئات. تا نقطی از مرد

²¹ Ein-ul- ghazāt, *Nāmehā*, Beyroot, Bonyād-e farhang-e Iran, 1362, s. 1/96.

²² Ein-ul- ghazāt, *a.g.e.*, s. 1/74.

مانده بود که این تمیز کند که او مست است و دیگری هشیار، هنوز در تمیز مانده است. کمال مستی و فنا آن بود که هستی مرد را به غارت دهد تا اگر با او گویند: که تو مستی یا نه؟ جواب ندهد. چه اگر جواب دهد، هنوز ممیز است.²³

** به نظر دکتر شفیعی کدکنی، موسیقی نثر عین القضات، چشم‌گیرتر از آثار دیگر عرفانی است. ایشان موسیقی نثر عین القضات را شبیه نظام ایقاعی حاصل از موسیقی ترتیل در آیات قرآنی می‌دانند.²⁴

آنچه نامه‌های عین القضات را از آثار دیگرش متمایز می‌کند، نوع نگاه وی به «ابلیس» است. همین دیدگاه - که برخلاف دیدگاه متشرعه و عامه مردم است - برجستگی خاصی به متن نامه‌های وی داده است. لازم به یادآوری است که فرمالیست‌های روسی، برجسته‌سازی را در ظاهر زبان می‌دانند، اما عین القضات با برجسته‌سازی معنایی، ادبیت کلامش را در نامه‌ها، به اوج رسانده است.

2-2-3 تمهیدات

تمهیدات اطلاعات فراوانی درباره مباحث عرفانی و بسیاری از صوفیان در اختیار ما قرار می‌دهد که اگر این کتاب نبود، نام و اقوال آن صوفیان ناشناخته می‌ماند، از این حیث یکی از آثار مهم عرفان اسلامی و ایرانی پیش از ابن عربی به شمار می‌رود که بیش از هشتصد سال مورد مطالعه و مذاقه اهل تصوف در ایران و هند و دیگر نواحی جنوب آسیا بوده است:

* بدان ای عزیز بزرگوار که اول چیزی از مرد طالب و مهم‌ترین مقصودی از مرید صادق، طلبست و ارادت یعنی طلب حق و حقیقت؛ پیوسته در راه طلب می‌باشد تا طلب روی بدو نماید که چون طلب، نقاب عزت از روی جمال خود برگیرد و برقع طلعت بگشاید، همگی مرد را چنان بغارتد که از مرد طالب چندان بنماند که

²³ Ein-ul- ghozāt, a.g.e., s. 2/27.

²⁴ Mohammad Reza shafiei kadkani, *Zabān-e she'r dar nasr-e soufieh*, Tehran, sokhan, 1392, s. 400.

تمیز کند که او طالب است یا نه. مطلوب او را قبول کند. «من طلب و جدّ وجد» این حالت باشد.²⁵

* چون عنایت ازلی خواهد که مرد سالک را به معراج قلب در کار آرد، شعاعی از آتش عشق «نَارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ» شعله‌ای بزند، شعاعی بر مرد سالک آید، مرد را از پوست بشریت و عالم آدمیت بدر آرد.²⁶

* ای عزیز چون قرآن نقاب عزّت از روی خود برگیرد، و برقع عظمت بردارد، همه بیماران فراق لقای خدا را- تبارکوتعالی- شفا دهد؛ و جمله از درد خود نجات یابند. از مصطفی- علیه السلام- بشنو که گفت: «القرآن هو الدواء.» دریغا قرآن حلیست که طالب را می‌کشد تا به مطلوب رساند! قرآن را بدین عالم فرستادند در کسوت حروف، در هر حرفی هزار هزار غمزه جان‌ریبا تعبیه کردند.²⁷

* ای دوست هرگز دیده‌ای که دیوانگان را بند برنهند؟ گروهی از سالکان دیوانه حقیقت آمدند، صاحب‌شریعت به نور نبوت دانست که دیوانگان را بند بر باید نهاد؛ شریعت را بند ایشان کردند. مگر از آن بزرگ نشنیده‌ای که مرید خود را گفت؛ با خدا دیوانه باش و با مصطفی هشیار. دریغا سوختگان عشق؛ سودایی باشند؛ و سودا نسبتی دارد با جنون، و جنون راه با کفر دارد.²⁸

**** استعاره‌ها:** روی طلب، روی جمال، روی قرآن، روی فضل، دست «و سَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا»، کمر «إِيَّاكَ نَعْبُدُ»، گفت «إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ»، نور نبوت، بند شریعت، **تشبیهات:** نقاب عزّت، برقع طلعت، برقع عظمت، حبل قرآن، پوست بشریت، آینه آخرت، کسوت حروف، در کنار استفاده از سجع‌ها و جناس‌های پی‌درپی، جناس

²⁵ Ein-ul-ghozāt, *Tamhidāt*, Tehran, University of Tehran, 1341, 19.

²⁶ Ein-ul-ghozāt, *a.g.e.*, s. 51.

²⁷ Ein-ul-ghozāt, *a.g.e.*, s. 168.

²⁸ Ein-ul-ghozāt, *a.g.e.*, s. 204.

اشتقاق و شبه اشتقاق، تضاد و جان‌بخشی به اشیاء زبان تمهیدات عین القضاة را در اوج ادبیت قرار داده است.

3-3 کشف‌الاسرار و عده الابرار ابوالفضل میبدی

این کتاب منبعی غنی از تفسیر، تاویل، معارف اسلامی، شعر و ادب عربی و فارسی است. در بین ترجمه‌ها و تفسیرهای معتبر قرآن به زبان فارسی، «کشف‌الاسرار» ارزشی والا و مقامی خاص دارد. این کتاب را میبدی در اوایل سال ۵۲۰، آغاز کرده است و سرمشق او در این‌کار، تفسیر معروف خواجه عبدالله انصاری بوده است که متأسفانه اکنون به تمامی در دسترس نیست و احتمال دارد که در اثر حوادث روزگار از میان رفته باشد. کشف‌الاسرار از بزرگترین و حجیم‌ترین کتب تفسیری است که بر طریقه عرفانی و مشرب صوفیانه نوشته شده است. این تفسیر در ده جلد بزرگ در بهترین سبک و زیباترین عبارات ادبی مستحکم نوشته شده است. این تفسیر از جمله تفاسیری است که در ضمن برخوردار از حلاوت زبان فارسی، دربردارنده نکات جالب عرفانی، تفسیری، تاریخی و ادبی است:

* از روی اشارت بر مذاق خداوندان معرفت بآء بسم الله اشارت دارد به بهاء احدیت، سین به سناء صمدیت، میم به ملک آل‌هیئت. بهاء او قیمومی، و سناء او دیمومی، و ملک او سرمدی. بهاء او قدیم و سناء او کریم و ملک او عظیم. بهاء او باجلال، و سناء او باجمال، و ملک او بی‌زوال. بهاء او دل‌ربا، و سناء او مهر فزا، و ملک او بی‌فنا.²⁹

* الله سخت‌گیرتر از همه گیرندگانست، فرو برنده جبارانست، دادخواه ستمکارانست، شکننده کام‌های بندگانست، نه از کسی به بیم، نه کرد وی بر وی تاوانست، که کردگار جهانیانست و هست کننده ایشانست.³⁰

²⁹ Abolfazl Meybodi, *Kashf-ul- asrār va oddat-ul- abrār*, Tehran, amirkabir, 1371, s. 1/28.

³⁰ A. Meybodi, *a.g.e.*, 1/228.

* فرمان خداوند عالم است، خداوندی سازنده، نوازنده داننده دارنده، بخشنده پوشنده، دلگشای، رهنمای، سر آرای، مهرافزای، غالب فضل، ظاهر بذل، سابق مهر، دائم ستر، خداوند جهان، دانای آشکارا و نهان، دائم به ثنای خود، قائم بسزای خود، نه افزود و نه کاست، همه آن بود که وی خواست.³¹

* نزدیکان را دوست دارم، خوانندگان را پاسخ کنم، جویندگان را به خود راه دهم، متقربان را بپسندم. بنده من! به من نزدیک شو تا به تو نزدیک شوم.³²

** **سجعه‌ها و جناس‌ها:** بهاء - سناء، احدیت - صمدیت - آلهیت، قیومی - دیمومی، قدیم - کریم - عظیم، جلال - جمال - زوال، وفا - فنا - بقاء، جباران - ستمکاران - بندگان، نظام - تمام، سازنده - نوازنده - داننده - دارنده، بخشنده - پوشنده، دلگشای - رهنمای - سر آرای - مهرافزای، غالب - ظاهر - سابق، فضل - بذل، جهان - نهان، دائم - قائم، بردباری - نیکوکاری، ذات - صفات نشان - پیمان، خوانندگان - جویندگان، حسبت - صحبت، قیمت - زینت - ودیعت - اجرت - عاریت.

* خداوندی بی‌عیب و بر صفت کمالست. با عزت و با جلالست با لطف و با جمالست. با فضل و با نوالست. وجود او دل‌ها را کرامت است! شهود او جان‌ها را ولایت است! نادر یافته در عیان، و شیرین در حکایت است! یک نظر به عنایت اگر کند همه را کفایتست.³³

* قوله تعالى: يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَاجُّونَ فِي إِبْرَاهِيمَ الْآيَةَ ... از روی حقیقت این آیت اشارتست به لطف خدای با بندگان، و پسندیدن طاعت ایشان، و جزاء آن دادن به اضعاف کردار ایشان. خلیل الله (ع) که در راه توحید منزل داشت و در حقیقت

³¹ A. Meybodi, a.g.e., 1/386.

³² A. Meybodi, a.g.e., 1/509.

³³ A. Meybodi, a.g.e., 2/10.

تفرید هر چیز جز الله بگذاشت، و همه در باخت، مال به مهمان داد، و فرزند به قربان داد، و خود را به نیران.³⁴

* قوله تعالی: كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ - این آیت از يك روی بیان شرف صحابه مصطفی (ص) است که ارکان خلائقاند، و برهان حقائق. عنوان رضاء حقاند، و ملوک مقعد صدق. ائمه اهل سعادتاند، و انصار نبوت و رسالت، و مستوجب ترحم امت، و اخیار حضرت مصطفی (ص)، و بعد از انبیاء و رسل بهترین ذریة آدم ایشان اند.³⁵

* جلیل است و جبار خدای جهانیان، کریم و غفار، نامدار، رهی دار، مهربان، واحد و احد در نام و نشان، بکرم خویش نوازنده بندگان، به فضل خویش سازنده کار ایشان، پیدا کننده نور عنایت خویش بر دوستان، و آراینده دوستان خویش به لباس احسان. خداوندی بخشاینده، و بر بخشودن پاینده، و هر کس را بر خویش نماینده.³⁶

* پس از پانصد و اند سال رکن دولت شرع او عامر، و شاخ ناضر، و عود مثمر، شرف مستعلی، و حکم مستولی! درین گیتی نوای وی، در آن گیتی آوای وی! در هر دل از وی چراغی، بر هر زبان از وی داغی، در هر دل از وی نوایی، در هر سر از وی آوایی، در هر جان او را جایی!³⁷

**** سجعها و جناسها: کمال - جلال - جمال - نوال، کرامت، ولایت، حکایت - کفایت، بندگان - ایشان، مهمان - قربان - نیران، ارکان - برهان، خلائق - حقائق، سعادت - رسالت - امت، جلیل - کریم، جبار - غفار، مهربان - نشان، بندگان، بخشاینده - پاینده - نماینده، عامر - ناضر، مستعلی - مستولی، نوا - آوا - جا، داغ - چراغ.**

* مجاهدان به تیغ سه مردند: کوشنده ماجور و خسته مغفور و کشته شهید. همچنین مجاهدان با نفس سه مردند، یکی می‌کوشد وی از ابرار است، یکی می‌تازد وی از اوتاد است یکی باز رسته وی

³⁴ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 2/163.

³⁵ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 2/250.

³⁶ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 2/482.

³⁷ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 2/572.

از اءءال اسء. او كه ءر آهء كءار اسء بمال آنئمء ءوانكر شوء، او كه ءر آهء نفس اسء ءءل ءوانكر شوء، ءوانكر بمال آن مال وئ ٱا ءلال اسء و مءنء، ٱا ءرام اسء و لعنء.³⁸

* ٱاكسء و ءزرآوار و مهربان، ءءاونء آهان و آهانئان، ءارنءه همآنان، و نوازنءه ءوسءان، ٱار ءروئشان و ٱناه ضءففان و ٱاءآار ءئءلان.³⁹

* ائ آءائ كرئم مهربان، ائ نامءار رهئ ءار نآهئان، عالم ءوئئ ءه اسرار ءنءآان، مءلع آوءئ ءر ءلهائ ءوسءان، ءار آءائ همه ءار آءائان، ءءاونء همه آءاونءان، ٱئش از هر زمان و ٱئش از هر نشان، ءر ملك ءئءر ءائسء، ملكئ ءر ءاء ءئ ءامانسء، آءاونءئ ٱاك از ءرئافء آون، منزه از آمان و ٱنءار و ائءون، ءئننءه هر ءارئك، ءاننءه هر ءارئك، نزهءءر از هر نزهءك.⁴⁰

** **سآعها و آناسها:** اولئاء- اصفئاء- اءقئاء، ءقوئ- ءكلئ- مررضئ، آارفان- موءءان، رنآوران- آسءآان، مأآور- مآفور، اءرار- اوءاء- اءءال، مءنء- لعنء، مهربان- آهان، ءارنءه- نوازنءه، همآنان- ءوسءان- ءروئشان- ضءففان- ءئءلان، مهربان- نآهئان- ءنءآان- ءوسءان، زمان- نشان، آون- ائءون، ءئننءه- ءاننءه، ءارئك- ءارئك.

* ءئءههائ آقول ءر اءراك آلال او آئرء، آبهائ روء مءآززان ءر آب آمال او ءئرء، فهمهائ آءاونءان فءنء ءر ءآار عظمء او آرئق، زبانهائ اهل فصاآء از اسءففاء مءآ آلال و وصف آمال او كئلل، ءر هر آوشه هزاران آرئع اسء و قءئل.⁴¹

* الله اسء قءئم و آفرئءار رآمن اسء عظئم و ٱرورءآار، رآئم اسء و ءلئم و آمرزآار، كرئمسء و لطفئ، عئء ٱوش و عءر ٱوش و

³⁸ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 4/60.

³⁹ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 4/176.

⁴⁰ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 4/357.

⁴¹ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 6/15.

رهی دار، دستگیر و کارساز، عذر پذیر و سپاس‌دار، نغز کردار و خوشگفتار و لطیف دیدار.⁴²

* خلقی بودند در مهامه حیرت و در ظلمات فکرت، همی لطف ربّانی و مدد یزدانی سفری کرد به عالم خاک، یتیم بو طالب در یتیم هر طالب گردانید.⁴³

** **سجع‌ها و جناس‌ها:** تیره- خیره، غریق- کلیل- جریح- قتیل، قدیم- عظیم- رحیم- حلیم- کریم، کارساز- سپاس‌دار- نغز کردار- لطیف دیدار، حیرت- فکرت، ربّانی- یزدانی؛ **تشبیهات:** مهامه حیرت، ظلمات فکرت؛ **استعاره‌ها:** دیده عقول، دست عجز. * اینست نظم لطیف و آراسته تام، دل را انس است و جان را پیغام، از دوست یادگار و بر جان عاشقان سلام، الله است یگانه یکتا، در ذات و صفات بی‌همتا، از هم مانستی جدا، و در حکم بی چرا.⁴⁴

* هر کرا تاج دولت دین بر فرق نهادند منشور عزّ او از حضرت این نام نویسند، و هر کرا داغ شقاوت بر جان نهادند، رقم خذلان او از حضرت این نام کشند. دار و گیر گشاد و بند نواخت و سیاست عزّ و مذلت همه نتیجه قهر و لطف اوست، کونین و عالمین همه ملک و ملک اوست.⁴⁵

* قدر بسم الله کسی داند که دلی صافی دارد، و در دل یادگار الهی دارد، ساحت سینه از لوث غفلت پاک دارد، نظر الله پیش چشم خویش دارد، خلوت «و هُوَ مَعَكُمْ» نقش نگین یقین خود گرداند، عین بیداری و هشیاری شود، تا چون نام او گوید، طنطنه حروف به سمع‌ها می‌رسد و غلغله عشق به جان‌ها می‌بود.⁴⁶

سجع‌ها و جناس‌ها: نام- پیغام- سلام، یکتا- همتا- جدا- چرا، ملک- مُلک؛ **تشبیهات:** دولت دین، منشور عزّ، داغ شقاوت، لوث غفلت، نگین یقین؛

⁴² A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 6/109.

⁴³ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 6/201.

⁴⁴ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 10/106.

⁴⁵ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 10/179.

⁴⁶ A. Meybodi, *a.g.e.*, s. 10/491.

3-4 زَوْج الارواح فی شرح اسماء الملك الفتاح احمد سمعانی

هدف سمعانی از نوشتن این کتاب آن است که در مخاطبانش تصویری زیبا از خداوند بیافریند و در دلهای ایشان عشق به خدا را بکارد. او به خوبی می‌داند که چنین عشقی، نه تنها به اهمال شریعت نمی‌انجامد، بلکه به درکی ژرف‌تر و استوارتر از شریعت و تعهدی نو، برای عمل به آن منجر می‌شود:

* «هو» باید که از قعر دل مترقی گردد به نفس پاک، از نفس پاک، از دل پاک، از سرّ پاک، از ضمیر پاک، از باطن پاک‌کرده قصد درگاه پاک کند، گذران و روان و بزّان، چون برق خاطف و ریج عاصف، نه چیزی به او درآویخته، نه او به چیزی درآویخته.⁴⁷

* دیدهٔ عقول در ادراک جلال او خیره، آبهای روی متعزّزان در آب جمال او تیره. لباب ارباب الباب در ادراک نعت او متحیر، خاطر اصحاب علوم در حواشی عزّ او متلاشی. خداوندان بصر و بصیرت و ذکا و فطنت و خاطر خطّار و حکمت در قطره‌ای از بحار عظمت او غریق. اسرار ابرار از آتش انس به جلال او حریق، دست به دلهای سوخته زده، گویی مشعله دارند عاشقان همه در دست، زبان‌های اهل فصاحت از شرم مدح جلال و وصف جمال او کلیل. در هر گوشه‌ای هزار هزار طریح و جریح و شهید و قتیل.⁴⁸

* کجاست درویشی میزر تجرید بر بسته و ردای تفرید برافکنده و غبار اغیار از سینه فرا رفته و مادون الله را وداع کرده و میان صفوة صفا و مروءة وفا خیمهٔ عشق بزده، از کون تبرّا کرده و به مکون تولا کرده و از زیر قدم جمعیت وی به حکم لطف قدم، چشمهٔ حیات برجوشیده و او از آن چشمه‌ها شربت‌های جان‌افزای برداشته و بر دیدار دوست نوش کرده.⁴⁹

* ای جوامرد! چون شب درآید و معجر قیرگون بر سر عروس شب افکنند و عالم را دریای قیر و قار سازند و نجوم بر مثال

⁴⁷ Ahmad samāni, *Rawh-ul- arvāh fi asmā-il- makik-il- fattāh*, Tehran, elmi va farhangi, 1384, s. 3.

⁴⁸ A. samāni, *a.g.e.*, s. 47.

⁴⁹ A. samāni, *a.g.e.*, s. 102.

در صافی بر تخته خضرا در طواف آیند. زهره می‌گوید: کرا زهره است که با من در نور برابری کند. و مشتری می‌گوید: کرا رسد که انگشتری دولت از دست من بیرون کند. و عطارد می‌گوید: کیست که با من در میدان نور مطاردت نماید.⁵⁰

* گاه‌گاهی بود که بحر بلا موج زدن گیرد و محب را طاقت مقاسات و تحمّل بلا نماند، اعتقاد کند که از محبت توبه کند تا از بلای هوا خلاص یابد، اما آن اعتقاد غلط است و در شریعت محبت توبه هوس است؛ زیرا که آن طلب فرصت است و ابتغا رخصت است.⁵¹

* عجب کاری است، کوس کیکاووس جلالت حالت او در قاب قوسین رسالت و دلالت او می‌زدند و او خود نان نمی‌یافت تا بخوردی. قیصر رومی را در قصر عزّ خود بر سندس و استبرق از بیم بریق حسام انتقام او آرام و قرار نبود و او خود دو گرسنگی یکی می‌کرد.⁵²

**** سجع‌ها و جناس‌ها: گذران- روان- بران، خاطف- عاصف، آلت- علت- حیل، لباب ارباب الباب، بصیرت- فطنت، خاطر- خطار، حریق- غریق، طریح- جریح، کلیل- قتیل، تولّا- تبرّا، طاعت- استطاعت، قدرت- فطرت، در- آجر، صدیق، زندیق، شقی- نقی، زهره- زهره، بدر- صدر، عزیز- دستاویز، رسالت- دلالت، قیصر- قصر؛ استعاره‌ها: دیده روزگار، طراز اعزاز، دست لطف، صولت نجوم، دیده روزگار، جید روزگار؛ تشبیهات: بحار عظمت، آتش انس، میزر تجرید، ردای تفرید، غبار اغیار، صفوة صفا، مروة وفاء، خیمه عشق، چشمه حیات، نطع طاعت، سوزن فضل، کسوت عزت، منشور مجد، نهال دولت، بوستان عهد، عروس شب، تاج نور، رخت هوس، جمازه افول، سرای عصمت، سرای بقا، دار عطا، سرای فنا، دار بلا، عالم اسف، بحر بلا، بلای هوا، شریعت محبت، لباس سلامت، اسب معرفت، میدان محبت، کمر مجاهدت، قرطه معاملت،**

⁵⁰ A. samāni, a.g.e., s. 253.

⁵¹ A. samāni, a.g.e., s. 365.

⁵² A. samāni, a.g.e., s. 522.

قاب قوسین رسالت، حسام انتقام؛ در کنار استفاده از جادوی مجاورت، تکرار، طرد و عکس، جان بخشی به عقل و دل، واج آرایه های پی در پی، استفاده از جناس اشتقاق و شبه اشتقاق، مراعات نظیر، تضاد و... زبان سمعانی را در اوج ادبیت قرار داده است.

3-5 آثار عرفانی روزبهان بقلی

3-5-1 عبهرالعاشقین

«عبهر العاشقین» کتابی است صوفیانه، مبتنی بر عشق و به عبارت دیگر داستانی است از عشق صوفیانه. روزبهان، در حالات و مقامات خاص عرفانی، این کتاب را نوشته است. در عبهر العاشقین، آیات قرآن (گاه تمام آیه و گاه بخشی از آن) مکرر به کار رفته است. احادیث قدسی و نبوی، مخصوصاً احادیثی که مورد استفاده و علاقه صوفیان است، در این کتاب بسیار آمده است و حتی بعضی از آنها مکرر شده است. امثال و حکم و کلمات بزرگان صوفیه (به عربی و فارسی) در این کتاب فراوان است. اشعار عربی و فارسی نیز مکرر، مخصوصاً در پایان هر فصل، به شاهد آورده شده. به نظر می‌رسد که غالب رباعیات، در پایان هر فصل، از خود روزبهان باشد:

* مرغ باغ ازل در آشیان افعال به پرده صنع در پنهان شده بود، و لباس «خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ» در حسن «فَأَحْسَنَ صُورَتَكُمْ» بجمال معنی «خلق الله آدم علی صورته» مزین بود؛ صنعت صانع در صانع گم شده بود، من بدانستم که آنچه نادره بود و آن که بود. بی‌اختیار چشم جانم در آن آینه بماند و شور عشق بر من غالب شده بود، دیده جان در صانع بماند، و چشم عقل از کافری در صناعت؛ بچشم جان جمال قدم دیدم، و بچشم عقل صورت آدم فهم تصرف کردم.⁵³

* عشق را یقین مفرحی است. چون آن معجون در عشق رسد، عشق را از صفات حدوثیت بستاند، و از عشق اهل بدایت در عشق اهل

⁵³ Rouzbahan Baghli, *Abhar-ul- āsheghin*, Paris -Tehran, anjoman-e tahgigāt-e Irani-e Paris, 1366, s. 5.

نهایت هیچ نماند، زیرا که منظر اعلی است، منجنيق اشواق است، مصباح عشاق آفاق است، شب هجران به آن چراغ با روز کنند. از شادی نزول آن برمزها در روز جهان پرسوز کنند. هلال یقین چون از آسمان مشاهده برآید، صوام عشاق به رؤیت او بجمال حق مفطر شوند، زیرا که در بدایت عشق چون نور یقین از تحت سحاب تحیر عاشقان را مکشوف است، به رؤیت او که در رؤیت او نور صرف ذات پیدا بود، از غیر حق امساک کرد.⁵⁴

**** تشبیهات: مرغ باغ ازل، هلال یقین، آسمان مشاهده، نور یقین، سحاب تحیر، زمین دل، آب صفا، شجر عشق، آسمان قدم، ثمر الفت؛ استعاره ها: چشم جان، دیده جان، چشم عقل، جمال قدم، عروق جان، بیخ مهر؛ در کنار صنایع لفظی چون سجع، زبان روزبهان را در اوج ادبیت قرار داده اند.**

2-3-5 شرح شطحیات

* اعلم - بارک الله فی فهمک - که کامن غیب در پرده عمیاء افعالی اگر وراء برج کنگره قصر عنصر آید، و لطیفه‌ئی در لطیفه‌ئی متلطف شود، و جان بی‌نشان در دیده تفکر درآید، بی‌بهت تحیر، بی‌تمکین تکلف، از نهاد اصلی که کلفت کون است خویشتن را طلب کند، از پرده سادگی در عالم تمویه صور عالم علل بگردد.⁵⁵

* اگر در این پرده بگذری، به زمین «لا شَرِیَّةَ وَلَا غَرِیَّةَ» از هواء هویت سایه عنقاء قدم بینی. اگر از آفتاب تجلی وحدت در آن سایه گریزی، از حجاب افعال بحجاب صفت رسیدی. در کنه بی‌کنه غرق گردی، از حجاب جاوید بیرون نیایی. ای سیمرغ وحدت سرای! در آتش هوای کبریا چون پری، که جناح آزال و آباد از مرغ ربوبیت بگسیخت.⁵⁶ * هر که از رؤیت نفس و کون فانی گشت، هوا را بدم ارادت دبور عشق در دمید. بر بندگان طبیعت آیت «كُلُّ مَنْ عَلَيَّهَا فَاِنْ» برخواند. صنم اکبر را که نفس روینده است، پیش جان گوینده بکشد. عروس بقا نفخ اول «و نَقَحْتُ فِيهِ» در آن

⁵⁴ R. Baghli, *a.g.e.*, s. 120.

⁵⁵ Rouzbahan Baghli, *Sharh-e shathiāt*, Tehran, tahoori, 1374, s. 14.

⁵⁶ Rouzbahan Baghli, *a.g.e.*, s. 129.

آدم ثانی زند. در کشته زار ناوک خورندگان «قَاب قَوْسَيْنِ» او را بحق زنده و جاوید بینی. مقتولان سیف عشق و مذبحان سنان شوق را ذو الجلال وصف کرد. گفت «و لا تقولوا لمن یقتل فی سبیل الله امواتا بل احياء».⁵⁷

* گرد نان معرفت چون در بحر وحدت به لجه قلزم قدم غرق شدند، در «ترانی» جلال از رسوم عبودیت بازماندند. عقل در غیم افعال بنهفتی، شوارع عبودیت از طوفان قهر ربوبیت منطمس شدی.⁵⁸

* وصف کرد حسین منصور درین حروف عاشق سابق رایق فایق صادق موافق ناطق شاهق را، آنک حقش برگزید بی‌علت مجاهدات بمناهج کبری و معارف اعلی و مشاهده، به اصطفاثیت ازلی، بی‌دلیل و استاد، و بی‌مرید. حق مرید اوست، و حق مرشد او، و حق رفیق او.⁵⁹

تشبیهات: کامن غیب، پرده عمیاء، پرده سادگی، عالم تمویه، میدان قدم، آستان غیرت، قلعه کبریا، منجنیق صفات، قاف قهریات، طوفان طوارقات، قوایر اعصار، جبروت قهر، ملکوت عز، بیابان ازل، عروس تنزیه، صحراء وحدت، شمشیر غیرت، عنقاء قدم، هواء هویت، آفتاب تجلی، حجاب صفت، سیمرغ وحدت، آتش کبریا، مرغ ربوبیت، دم ارادت، دیور عشق، عروس بقا، سیف عشق، سنان شوق، مرغان حدث، نور قدم، بحر وحدت، قلزم عدم، غیم افعال، شارع عبودیت، وفان قهر، قلزم فلک، قاف عالم، سماء خرد، کنگره عرش؛ **استعاره‌ها:** دیده تفکر، پای قدم، دست قدر، مهد جان، یمین احدیت، غمد قدرت، جناح آزال، چشم اجرام؛ در کنار آرایه‌های لفظی مانند ازدواج در کلمات «عاشق سابق رایق فایق صادق موافق ناطق شاهق» بیان کلمات و عبارات در قالب جادوی مجاورت و ... بیان روزبهران را در اوج ادبیت قرار داده است.

⁵⁷ R. Baghli, a.g.e., s. 162.

⁵⁸ R. Baghli, a.g.e., s. 321.

⁵⁹ R. Baghli, a.g.e., s. 506.

4. آثار فارسی بی‌بهره از جنبه‌های ادبی

4-1 کنوز الحکمة احمد جام

این کتاب، آخرین کتابی است که شیخ احمد جام، آن را در سال ۵۳۳ ق، در سن ۹۳ سالگی تالیف نموده است و غرض از تالیف آن، دست‌گیری و راهنمایی طالبان حقیقت بوده است. این کتاب، از سویی، تفسیر عرفانی و انفسی برخی از آیات الهی است و از سویی دیگر، بیان و شرح مبانی اهل عرفان و حکمت است، لذا تسمیه آن به «کنوز الحکمة» خالی از لطف نیست:

* سخی‌ترین همه اشیاء آفتاب است: چون آفتاب سر از مطلع و برج خویش برآرد، همه تاریکی‌ها از جهان ببرد، و جمله ستارگان نیست نماید، و ماهتاب را روشنایی ببرد، جمله عالم بدو منور گردد، و همه چیزها را بهره دهد از ضیاء و نور و توش خویش: بر درویش و توانگر یکسان تابد، و بر کافر و مؤمن، و (بر) مشرک و گبر و جهود و ترساء، و بر مفسد و مصلح یکسان و یکرنگ تابد، و نفع خود به جمله برساند، و در طبع وی هیچ میل نباشد، و همه چیزها را رنگ و بوی و طعم دهد، و از هیچکس نفع و ضرر به وی نرسد. از آن سوگند بدو یاد کرد؛ زیرا که بسیار چیزها بدو عزیز می‌شود، و او خود به نفس خویش عزیز است.⁶⁰

* پس چون به حقیقت بنگری، اصل بندگی این است که به قضای خدای راضی باشی، و بر نعمت او شاکر باشی، و بر بلای او صابر باشی، تا بنده‌ای بر حقیقت باشی و بنده‌ای بر حقیقت آنگاه باشی، که از کارها اصل نگاه‌داری، و گرد فرمان برآیی، و از جوز مغز طلب کنی، و گرد پوست نگردی، که پوست جز آتش را نشاید.⁶¹

** نثر احمد جام در «کنوز الحکمة» نثری ساده و روان و بدون هر نوع پیرایه‌های ادبی است. در سراسر اثر وی جز چند تشبیه

⁶⁰ Ahmad jā, *Kounouz-ul- hikma*, Tehran, pazoohegah-e oloum-e ensani va motaleat-e farhangi, 1387, s.

15.

⁶¹ A. jā, *a.g.e.*, s. 129.

بسیار ساده، هیچ نکته بلاغی و ادبی دیده نمی‌شود. بنابراین «کنوز الحکمة» یک اثر محض عرفانی است.

2-4 حالات و سخنان ابوسعید ابو الخیر

این کتاب به زبان فارسی، تألیف ابوروح، لطف‌الله بن ابی سعید است. مؤلف از آنجایی که علاقه شدیدی به آثار و انفس متبرکه بوسعید داشته، بر اساس تقاضای مریدان، دست به قلم برده و در حالات و سخنان ابوسعید، مطالبی را به رشته تحریر درآورده که حاصل همه آنها کتاب حاضر است:

* شیخ اجل را، قدس الله روحه، دست گرفته بودند و گرد خاک شیخ ابو الفضل طواف می‌کرد و نعره می‌زد. و درویشان سر و پای برهنه در زمین می‌گشتند. چون آرامی پدید آمد شیخ گفت: «این روز را تاریخ سازید که نیز این روز را بازنیابید.»⁶²

* اگرچه بصورت در میان خلق بود به حقیقت مشاهده حضرت عزت [می‌کرد] و انفس معدود بر وی وبال بود و شوق وی بوصول آن حضرت بود و برهان این اصل آن است که آنج تعلق بغیر داشت از احکام مغیبات بران مطلع بود، چه گویی از صفت لازم به خود که تأیید آن لحظه فلحظة از حضرت عزت بود و مدد آن ساعة فساعة از لطف الهی.⁶³

** نثر لطف الله بن ابی سعید در «حالات و سخنان ابوسعید ابوالخیر» نثری ساده و روان و بدون هر نوع آرایش لفظی و معنوی. به همین سبب جزو آثار عرفانی محض قرار می‌گیرد.

5. آثار بینابین

1-5 اسرار التوحید محمد بن منور

اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید، به قلم محمد بن منور میهنی است و یکی از شاهکارهای نثر فارسی به شمار می‌رود و به لحاظ ارزش هنری و چیره‌دستی نویسنده در اسالیب گوناگون بیان و شیوه داستان‌پردازی و انتخاب کلمات، در صدر

⁶² Lotf-ullah- ibn-e abi saeid, *Hālāt va sokhanān-e Aboo saeid*, St. Petersburg, ilyas, 1899, s. 15.

⁶³ Lotf-ullah- ibn-e abi saeid, *a.g.e.*, s. 58.

میراث ادبی زبان فارسی قرار دارد. اثر حاضر، زندگی‌نامه عارف بزرگ و انسان نمونه تاریخ فرهنگ ایران، ابوسعید بن ابی‌الخیر میهنی است که در تاریخ عرفای ایران والاترین جایگاه را داراست. این کتاب، تنها، زندگی‌نامه ابوسعید نیست، بلکه یکی از برجسته‌ترین منابع تاریخ تصوف ایران و یکی از مهم‌ترین اسناد تاریخ اجتماعی این سرزمین در یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخ ایران نیز به شمار می‌رود:

* شیخ گفت: از آن مرد غافل بشنوی و کار بندی. کم آید و همه شمایید.⁶⁴

* شیخ ما، قدس الله روحه العزیز، هرگز خویشان را «من» و «ما» نگفته است. هرکجا ذکر خویش کرده است گفته است: «ایشان، چنین گفته‌اند و چنین کرده‌اند.» و اگر این دعاگوی درین مجموع، سخن برین منوال- که بر لفظ مبارک او رفته است- و سیاق سخن، از برای تبرک، هم بر آن قرار نگاه دارد، از فهم عوام دور افتد.⁶⁵

* بس باد که در دزباد است... آری دزباد معدن یاد است.⁶⁶

* گفت تو باز همت ما را از اعلی‌العلی به تخوم ارضین می آوری.⁶⁷

* ای دانشمند، بر ما پوشیده نیست اندیشه خاطر تو، این که ما می‌گوییم، در سبع هشتم است.⁶⁸

* شیخ ما را پرسید درویشی که ای شیخ اصل ارادت چیست؟ شیخ ما گفت: آنک خواستش خاست گردد.⁶⁹

** *زبان اسرارالتوحید در بخش‌های مختلف متغیر است. به هنگام نقل عبارت از ابوسعید، زبان محمد بن منور ادبی‌تر و همراه با پیرایه‌های ادبی می‌گردد؛ اما در بخش‌های دیگر، به دلیل*

⁶⁴ Mouhammad ibn-e monavvār, *asrār-ul- tohid fi magāmāt-e Aboo saeid*, Tehran, agah, 1386, s. 62.

⁶⁵ Mouhammad ibn-e monavvār, *a.g.e.*, s. 12.

⁶⁶ Mouhammad ibn-e monavvār, *a.g.e.*, s. 84.

⁶⁷ Mouhammad ibn-e monavvār, *a.g.e.*, s. 97.

⁶⁸ Mouhammad ibn-e monavvār, *a.g.e.*, s. 102.

⁶⁹ Mouhammad ibn-e monavvār, *a.g.e.*, s. 314.

ساختار حکایت‌وار کتاب، زبان ساده و روان است. از طرفی دیگر هدف محمد بن منور، زندگینامه نویسی است. بر روی هم فقط بخش‌هایی که مربوط به نقل سخنان ابوسعید است را می‌توان ادبی خواند و بخش بزرگی از اسرارالتوحید ادبی نیست.

2-5 کشف‌المحجوب هجویری

کشف‌المحجوب کتابی است تعلیمی در تصوف از علی بن عثمان هجویری. از قرائن این چنین استنباط می‌شود که نوشتن کتاب پیش از ۴۶۵ قمری آغاز شده است و پس از ۴۶۹ به پایان رسیده است. کشف‌المحجوب از قدیم‌ترین کتاب‌هایی است که به زبان فارسی در تصوف نوشته شده است و ویژگی‌های نثر دوره اول زبان فارسی را داراست. کشف‌المحجوب از جمله قدیمی‌ترین و معتبرترین کتاب‌های فارسی در تصوف است:

* بحکم استدعاء تو قیام کردم و بر تمام کردن مرادت ازین کتاب عزمی تمام کردم مراد از آن این بود که مرا اهل سؤال دیدی و واقعه خود از من پرسیدی و این کتاب اندر خواستی و مرادت از آن فائده بود لا محاله بر من واجب شد حق سؤال تو گزاردن.⁷⁰

بدانک گروهی‌اند از ملاحده لعنهم الله که مر ایشان را سوفسطائیان خوانند و مذهب ایشان آن است که به هیچ‌چیز علم درست ناید و علم خود نیست با ایشان گوئیم که این دانش که می‌دانید که به هیچ‌چیز علم درست نیاید درست هست یا نه؟ اگر گویند هست علم اثبات کردند و اگر گویند نیست پس چیزی که درست نیاید آن را معارضه کردن محال باشد و با آن‌کس سخن گفتن از خرد نبود.⁷¹

* علماء غافل آنان باشند که دنیا را قبله دل خود گردانیده باشند و از شرع آسانی اختیار کرده و پرستش سلاطین بر دست گرفته و درگاه ایشان را طوافگاه خود گردانیده و جاه خلق را

⁷⁰ Ali Hujwiri, *Kashf-ul- Mahjoob*, Tehran, soroosh, 1389, s. 5.

⁷¹ A. Hujwiri, *a.g.e.*, s.17.

محراب خود کرده و بغرور زیرکی خود فریفته گشته و به رقت کلام خود مشغول دل شده و اندر ائمه و استادان زبان طعن برگشاده و بقهر کردن بزرگان دین به سخنی که بر وی زیادت آوردن بود مشغول گشته آنگاه اگر کونین اندر پله ترازوی وی نهند پدیدار نیاید آنگاه حقد و حسد را مذهب گردانیده.⁷²

* فقر را رسمی و حقیقتی است رسمش افلاس اضطراریست و حقیقتش اقبال اختیاری آنک رسم دید باسم بیارامید و چون مراد نیافت از حقیقت برمید و آنک حقیقت یافت روی از موجودات برتافت و بفناء کل اندر رویت کل ببقاء کل بشتافت.⁷³

* صفا ضد کدر بود و کدر از صفات بشر بود و به حقیقت صوفی بود آنک او را از کدر گذر بود.⁷⁴

* صوفی آن بود که از خود فانی بود و بحق باقی از قبضه طبایع رسته و به حقیقت حقایق پیوسته و متصوف آنک به مجاهدت این درجه را می‌طلبند و اندر طلب خود را بر معاملت ایشان درست همی‌کند و مستصوف آنک از برای منال و جاه و حظ دنیا خود را مانند ایشان کرده باشد و ازین هر دو و از هیچ معنی خبر ندارد.⁷⁵

* سکر جمله پنداشت فناست در عین بقاء صفت و این حجاب باشد و صحو جمله دیدار بقا در فناء صفت و این عین کشف باشد. سکر بر دو گونه باشد یکی بشراب موذت و دیگر بکاس محبت و سکر موذتی معلول باشد که تولد آن از رؤیت نعمت بود و سکر محبتی بی‌علت بود که تولد آن از رؤیت منعم بود پس هر که نعمت بیند بر خود بیند خود را دیده باشد و هر که منعم بیند بوی بیند خود را ندیده باشد اگرچه اندر سکر باشد سکرش، صحو باشد.⁷⁶

** هجویری کشف‌المحجوب را به درخواست یکی از مریدانش نوشته است. زبان وی هم در قسمت‌های مختلف کتاب متغیر است. عمدتاً

⁷² A. Hujwiri, *a.g.e.*, s. 27.

⁷³ A. Hujwiri, *a.g.e.*, s. 30.

⁷⁴ A. Hujwiri, *a.g.e.*, s. 45.

⁷⁵ A. Hujwiri, *a.g.e.*, s. 49.

⁷⁶ A. Hujwiri, *a.g.e.*, s. 282-283.

هنگامی که هدف وی بیان مقاصد فرقه هاست، زبانش ساده و بی‌پیرایه است. اما هنگامی که به بیان مبنای عرفان می‌پردازد، زبانش در اوج ادبیت قرار می‌گیرد. در مثال‌های یادشده، **سجع‌ها و جناس‌های:** افلاس- اقبال، اضطراری- اختیاری، اسم- رسم، آرمید- رمید، یافت- تافت، کدر- گذر، فانی- باقی؛ **استعاره:** قبضه طبایع و **تشبیهات:** شراب مودت، کأس محبت؛ در کنار استفاده از اشتقاقیات متعدد، تضادها و ... سبب زیبایی زبان هجویری شده است.

نتیجه‌گیری

ارائه تعریفی دقیق از ادبیات و بررسی برخی از آثار مهم عرفانی قرن پنجم و ششم، بر اساس این تعریف، هدف اصلی نگارش این مقاله است. بر این اساس، آثار عرفانی زبان فارسی به سه بخش عرفان محض، ادبیات عرفانی و آثار بینابین تقسیم می‌شوند. آثاری که در آن هدف مستقیم، تولید لذت است و بازی‌های زبانی و پیرایه‌های ادبی، سبب برانگیختگی عاطفه مخاطب می‌گردد، ادبیات عرفانی هستند. برخی از این آثار در زبان فارسی عبارت‌اند از: سوانح احمد غزالی، نوبت سوم کشف‌الاسرار میبدی، عبه‌ر العاشقین و شرح شطحیات روزبهان بقلی، نامه‌ها و تمهیدات عین‌القضات همدانی و روح‌الارواح احمد سمعانی. دسته دیگر آثاری هستند که هدف در آن انتقال معنی و پیام است. هدف نویسنده ایجاد حس لذت نیست بلکه به دلایل مختلف، از جمله خواهش مریدان، کتابی را به رشته تحریر درآورده است. زبان این آثار خالی از هر نوع آرایش زبانی است و به همین سبب، انفعال نفسانی ایجاد نمی‌کند. برخی از این آثار عبارت‌اند از: کنوز الحکمة احمد جام و حالات و سخنان ابوسعید ابو‌الخیر. اما در میان این آثار، دو اثر هم وجود دارند که زبانشان متغیر است؛ گاه در نهایت آرایش‌های زبانی و ادبی قرار می‌گیرند و گاه به زبانی بسیار ساده و خالی از هر نوع آرایه. این دو اثر عبارت‌اند از: اسرارالتوحید و کشف‌المحجوب. در این بررسی، تغییر زبان متون عرفانی کاملاً مشهود است. آثار ادبی دوره نخستین (آثار خواجه عبدالله انصاری، سوانح و...) غالباً از صنایع لفظی استفاده کرده‌اند؛ اما به تدریج، این استفاده، جای خود را به تمثیل و مثل داده و سپس در دوره‌های بعد، زبان غالب آثار ادبی-عرفانی، مشحون به صنایع معنوی می‌گردد.

References

- JAM, A., *Kounouz-ul- hikma*, pazoohesgah-e oloum-e ensani va motaleat-e farhangi, Tehran, 1387.
- HERAVI, A., *Tabaghāt-ul- soufieh*, tous, Tehran, 1386.
- BAGLI, R., *Abhar-ul- āsheghin*, anjoman-e tahgigāt-e Irani-e Paris, Paris &Tehran, (1366).
_____, *Sharh-e shathiāt*, tahoori, Tehran, 1374.
- EAGLETON, T., *Pish darāmadi bar nazariye adabi*, markaz, Tehran, 1380.
- EIN –UL- G., *Tamhidāt*, Afif Asiraan, University of Tehran, Tehran, 1341.
_____, *Nāmehā*, Bonyād-e farhang-e Iran, Beyroot, 1362.
- GHANI, G., *Bahs dar āsār va afkār-e Hafiz*, zovvār, Tehran, 1340.
- GHAZZALI, A., *Savāneh*, bonyād-e farhang-e Iran, Tehran, 1359.
- HOUSSEINI, K.S. A., *Tasavvof va erfān*, armaghan, Tehran, 1386.
- HUJWIRI, A., *Kashf-ul- Mahjoob*, Soroosh, Tehran, 1389.
- LOUTF-ULLAH, I. A. S., *Hālāt va sokhanān-e Aboo saeid*, ilyas, St. Petersburg, 1899.
- MEYBODI, A., *Kashf-ul- asrār va oddat-ul- abrār*, Amir kabir, Tehran, 1371.
- MOUHAMMAD, I. M., *asrār-ul- tohid fi magāmāt-e Aboo saeid*, agah, Tehran, 1386.
- POURDARYAIE, S., A.- S., “Adabiāt chist?” *haftomin hamāyesh-e pazooheshhāye zaban va Adabiāt farsi*, 1392.
- RYPKA, J., *Tārikh adabiāt dar Iran*, elmi va farhangi, Tehran, 1385.
- SAJJADI, S. Z., *Moghaddame bar mabāni-e erfān va tasavvof*, samt, Tehran, 1387.
- SAMANI, A., *Rawh-ul- arvāh fi asmā-il- makik-il- fattāh*, elmi va farhangi, Tehran, 1384.
- SARTRE, J.-P., *Adabiāt chist*, niloofar, Tehran, 1388.
- SHAFIEI KADKANI, M. R., *Zabān-e she’r dar nasr-e soufieh*, sokhan, Tehran, 1392.
- ZARRINKOOB, A., *Arzesh-e mirās-e soufieh*, Amir kabir, Tehran, 1387.
_____, *Naghd-e adabi*, Amirkabir, Tehran, 1361.